

SÛ-İ ZANLA İLGİLİ HADİS ÜZERİNE BİR İNCELEME

Adem DÖLEK*

ÖZET

Sû-i zanda bulunmayı yasaklayan hadîs, bir çok hadîs kaynağında nakledilmektedir. Hadîs, sadece Ebû Hureyre tarafından rivâyet edilmektedir. Hadîs, sened bakımından sahih olmakla birlikte rivâyet edilen metinlerde farklılıklar bulunmaktadır. Bu da hadise idrac yapıldığını göstermektedir.

Sû-i zan yasaklanırken, aynı zamanda yasaklamanın gerekçeleri de beyan edilmekte ve insanlığa bir çok önemli evrensel mesajlar sunulmaktadır. Böylece Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu mesajlarıyla, psikolojik bir zaaf olarak insanlığın tabiatında bulunan "sû-i zan hastalığı" tedâvi edilmekte ve gerek ferdi, gerekse içtimâî problemlere çözümler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Hadîs, Peygamber, Sû-i zan.

ABSTRACT

AN INVESTIGATION ON THE HADITH FORBIDDING THE SUSPICION

The hadith forbidding the suspicion has been transmitted only by Ebû Hurayra. The relaters of hadith are trustworthy relaters so this hadith is authentic in this way, but there are some differents at it's narrations. This shows that some additions (idrac) were made to hadith.

While suspicion has been forbidden, the reasons of that forbidding have been revealed in that hadith too.

By the way a lot of important universal messages have been presented to human being, especially to Muslims by that hadith. Those messages of the Holy Prophet (PBUH) have quality to cure the psychological weakness in the nature of human being and solve the individual and social problems.

Keywords: Hadith, Prophet, suspicion.

GİRİŞ

Sû-i zanda bulunmayı yasaklayan ve Ebû Hureyre (v.58/679) tarikiyle nakledilen "**Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, mahremiyetlerini araştırmayın, alış-verişte birbirinizin pazarlığını kızıştırmayın, birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize buğz etmeyin ve birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kul-**

ları! Kardeş olun.¹ hadîsinin rivâyetlerinde bir çok farklılıklar bulunmaktadır.

İnsanlar hakkında sû-i zanda bulunmayı yasaklayan bu hadîsin farklı rivâyetlerini inceleyerek sû-i zannın olumlu ya da olumsuz yönlerini, aşırı kuşku neticesinde insanda oluşan ve rûhî/psikolojik hastalık hâline gelebilen sû-i zandan kurtulma yollarını ve hadîste işaret edilen evrensel bazı mesajları belirtmeye çalışacağız.

A- HADÎSİN FARKLI RİVÂYETLERİ

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda “**Zandan sakının ...**” diye başlayan hadîsin sahâbi râvîsi sadece Ebû Hureyre’dir. Hadîsin metni bazı rivâyetlerde “إِيَاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ” / **Zandan sakının, zira zan, sözün en yalanıdır.**” şeklinde nakledilirken bazı rivâyetlerde metin daha uzun şekilde rivâyet edilmekte ve bazı lafızlarda (kelimelerde) takdim-tehirin bulunduğu görülmektedir.

Şimdi hadîsi nakleden *Kütüb-i Tis’a* musanniflerinden Buhârî (v.256/869), Müslim (v.261/874), Ebû Dâvud (v.257/870), Tirmizî (v.279/892), Mâlik (v.179/795) ve Ahmed b Hanbel’in (v.241/855) rivâyetleri ile bunların dışında Ebû Dâvud et-Tayâlisî’nin (v.204/819) rivâyetini zikrederek aralarındaki farklılıkları belirtmeye çalışalım:

1- Buhârî’nin Rivâyetleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadîs, Buhârî’nin *Sahîh*’inde beş yerde geçmektedir.

a- *Sahîh*’in “Edeb Bölümü”nde:

عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إِيَاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ، وَلَا تَحْسَبُوا، وَلَا تَجَسَّسُوا، وَلَا تَحَاسَدُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَلَا تَبَاغَضُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا.

* Doç. Dr., Erzincan Üniv. İlahiyat Meslek Yüksekokulu;
adem_dolek@hotmail.com

¹ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh*, İst., 1992, Edeb, 58; Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh*, İst., 1992, Birr, 28; Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş’as, *Sünen*, İst., 1992, Edeb, 48; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ’*, İst., 1992, Hüsnü’l-Huluk, 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İst., 1992, II, 517, 539; Tebrizî, Muhammed b. Abdillâh, *Mişkâtü’l-Mesâbih*, Beyrut, 1979, III, 1399.

Buhârî (v.256) <Bişr b. Muhammed (v.224)² <Abdullah (v.181)³ <Ma'mer (v.144)⁴ <Hemmam b. Münebbih (v.101) <Ebû Hureyre (v.58) tarîki ile Resûlüllah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, mahremiyetleri araştırmayın, birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize sırt çevirmeyin, birbirinize buğz etmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!”**⁵ şeklinde nakledilmektedir.

Aynı (v.855/1451), hadîsin bu şekliyle Hemmâm b. Münebbih'in (v.101/719) teferrüd ettiği hadîslerden olduğunu söylemektedir⁶.

Hemmâm b. Münebbih'in rivâyetine baktığımızda hadîs; **إِيَّامِكُمُ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الحَدِيثِ وَلَا تَنَاجَشُوا وَلَا تَحَاسَدُوا وَلَا تَنَافَسُوا وَلَا “وَالظَّنَّ إِيَّامِكُمُ وَالظَّنَّ إِيَّامِكُمُ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الحَدِيثِ وَلَا تَنَاجَشُوا وَلَا تَحَاسَدُوا وَلَا تَنَافَسُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا”** **“Zandan sakının, zandan sakının, zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Alış-verişte birbirinizin pazarlığını kızıştırmayın, birbirinizi kıskanmayın, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve Allah'ın ey kulları kardeş olun!”**⁷ şeklinde nakledilmektedir.

Görüldüğü gibi Hemmâm'ın rivâyetinde **“إِيَّامِكُمُ وَالظَّنَّ”** ifâdesi üç defa tekrar etmektedir. Bu tekrar, sû-i zannı yasaklayan bu hadîsin hiçbir rivâyetinde bulunmamaktadır. Hatta Buhârî'nin isnadında olduğu gibi Ahmed b. Hanbel'in rivâyetlerinden birinin isnadında⁸ da hadîsi Ebû Hureyre'den nakleden râvilerden birisinin yine Hemmâm b. Münebbih'in olmasına rağmen bu tekrar bulunmamaktadır. Aynı şekilde Buhârî'nin yukarıdaki rivâyetinde bulunan **“وَلَا تَجَسَّسُوا، وَلَا تَحَسَّسُوا،”** ifadesi Hemmam'ın rivâyetinde bu-

² İbn Hacer, İbn Hıbban'ın, Bişr'in Mürcie olduğunu söylemekle birlikte “es-Sikât”ında zikrettiğini ifade etmektedir (bkz. *Tehzibu't-Tehzib*, Beyrut, 1991, I, 288).

³ Abdullah b. el-Mübârek; “sika, imamu'l-müslimîn, âlim, sahihu'l-hadîs” olarak tavsif edilmektedir (geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 247-249).

⁴ Rical âlimleri, Ma'mer b. Râşid'in “sika” olduğunu söylemektedirler (bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, V, 500-502).

⁵ Buhârî, Edeb, 57.

⁶ Aynı, Bedruddin, *Umdetu'l-Kârî*, Beyrut, ts., XXII, 136.

⁷ Hemmâm b. Münebbih, *Sahife*, (sahab.org), h. no: 6.

⁸ Bkz. Ahmed b. Hanbel, II, 312.

lunmazken, Hemmam'ın rivâyetinde bulunan “ولا تناجشوا ولا تنافسوا” ifâdesi de Buhârî'nin rivâyetinde bulunmamakla birlikte Ahmed b. Hanbel'in rivâyetinde “ولا تناجشوا، ولا تجسسوا، ولا تجسسوا، ولا تنافسوا” ifâdeleri mevcut değildir⁹. Bu durum da hadîsin metni üzerinde râvî ta-sarrufunun olduğunu göstermektedir.

Hemmam b. Münebbih'ten nakledilen bu rivâyeti Beyhakî (v.458/1065) de *Şuabu'l-İman* isimli eserinde tahriç etmektedir. Ancak Beyhakî'nin rivâyetinde hadîs “إياكم والظنّ إياكم والظنّ إياكم فإنّ الظنّ أكذب الحديث ولا تناجشوا ولا تجسسوا، ولا تجسسوا، ولا تنافسوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله إخوانا” şeklinde nakledilmekte ve “والظنّ إياكم” ifadesi tekrar edilmemektedir¹⁰.

b- Yine Sahîh'in “Edeb Bölümü”ndeki diğer bir rivâyette ise:

عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظنّ، فإنّ الظنّ أكذب الحديث، ولا تجسسوا، ولا تجسسوا، ولا تنافسوا، ولا تنافسوا، ولا تباغضوا، ولا تدابروا، وكونوا عباد الله إخوانا.

Buhârî <Abdullah b. Yusuf (v.231)¹¹ <Mâlik (v.179) <Ebu'z-Zinâd (v.130)¹² <el-A'rac (v.117)¹³ <Ebû Hureyre <Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “**Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, mahremiyetleri araştırmayın, alış-verişte birbirinizin pazarlığını kı-zıştırmayın (ولا تناجشوا)، birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!**”¹⁴ şeklinde nakledilirken, bu metinde önceki rivâyette olmayan “ولا تناجشوا” ziyâdesi bulunmakla birlikte iki metinde de bazı kelimelerin takdim-tehiri söz konusudur.

⁹ Bkz. Ahmed b. Hanbel, II, 312; İlgili rivâyeti şöyledir: “وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إياكم والظنّ فإنّ الظنّ أكذب الحديث ولا تجسسوا، ولا تجسسوا، ولا تنافسوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عبيد الله إخوانا.”

¹⁰ Bkz. Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabu'l-İman*, Beyrut, 1990, VII, 508.

¹¹ Abdullah b. Yusuf, ricâl âlimlerine göre “sika” râvîdir (bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 305-304).

¹² Abdullah b. Zekvân Ebu'z-Zinâd'ın “sika” râvî olduğu ifade edilmektedir (İbn Hacer, *Tehzib*, III, 134-135).

¹³ Ricâl âlimlerine göre el-'A'rac, “sika” râvîdir (bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 431-432).

¹⁴ Buhârî, Edeb, 58; Ayrıca bkz. Beyhakî, V, 294.

c- Sahîh'in "Vesâyâ Bölümü"nde:

Buhârî, Edeb Bölümü'nde naklettiği rivâyetlerin "إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ" وقد قال النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ "الظَّنَّ أَكْذَبَ الْحَدِيثِ" kısmını, "Vesâyâ Bölümü"nde "إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبَ الْحَدِيثِ / **Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır.**"¹⁵ şeklinde nakletmektedir.

Görüldüğü gibi Buhârî, Edeb Bölümü'nde hadîsi muttasıl senedle naklederken¹⁶ buradaki bab başlığı içerisinde hem ihtisar etmiş hem de muallak olarak rivâyet etmiştir.

d- Sahîh'in "Ferâiz Bölümü"nde:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبَ الْحَدِيثِ، وَلَا تَحَسَّسُوا، وَلَا تَجَسَّسُوا، وَلَا تَبَاغَضُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا.

Buhârî <Musa b. İsmail (v.223)¹⁷ <Vüheyb (v.165)¹⁸ <İbn Tâvus (v.131)¹⁹ <Babası (v.106)²⁰ <Ebû Hureyre <Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "**Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, mahremiyetleri araştırmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!**"²¹ şeklinde nakledilmektedir. Bu rivâyette de birinci rivâyette bulunan "وَلَا تَحَسَّسُوا" ifadesi ile ikinci rivâyette olan "وَلَا تَبَاغَضُوا" ifadesi bulunmamaktadır.

e- Sahîh'in "Nikah Bölümü"ndeki rivâyet ise şöyledir:

قال أبو هريرة: يَأْتِرُكَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبَ الْحَدِيثِ، وَلَا تَحَسَّسُوا، وَلَا تَجَسَّسُوا، وَلَا تَبَاغَضُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَلَا يَخْطُبُ الرَّجُلَ عَلَى خُطْبَةِ أَخِيهِ حَتَّى يَنْكِحَ أَوْ يَتَرَكَ.

¹⁵ Buhârî, Vesâyâ, 8.

¹⁶ Aynî, XIV, 41.

¹⁷ Musâ b. İsmail, "sika, sadûk, me'mun, mutkin" gibi sıfatlarla tavsif edilmektedir (İbn Hacer, *Tehzib*, V, 557).

¹⁸ Vüheyb b. Hâlid, "sika, sebt, huccet, mutkin" gibi sıfatlarla tavsif edilmektedir (İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 108-109).

¹⁹ Abdullah b. Tâvus'u'n "sika" râvî olduğu belirtilmektedir. (İbn Hacer, *Tehzib*, III, 175).

²⁰ Tâvus, tâbiununun büyüklerinden olup sika bir râvidir (İbn Hacer, *Tehzib*, III, 9).

²¹ Buhârî, Ferâiz, 2.

Aynî (v.855/1451); hadîsin şerhinde, bu hadîsin senedinde Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac'ın (v.117/735)²⁷ bulunduğunu ve bu hadîsin de, el-A'rac'ın teferrüd ettiği bir hadîs olduğunu söylemektedir²⁸. Buhârî'nin Edeb bölümünde 58. babta naklettiği (ve yukarıda **b** harfiyle gösterdiğimiz) metnin senedinde de el-A'rac bulunmasına rağmen o rivâyetle bu rivâyet arasında bir çok farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılık el-A'rac'tan kaynaklanabileceği gibi kendisinden sonraki râvilerden de kaynaklanmış olabilir.

Beyhakî, Buhârî'nin (**a** harfiyle gösterdiğimiz) rivâyetini naklettikten sonra yine Ebû Hureyre'den “ ولا يخطب الرجل على خطبة أخيه حتى ” **ينكح** أو يترك” cümlesini ayrı bir rivâyet olarak tahriç etmektedir²⁹.

Yine Beyhakî, Buhârî'nin (**d** harfiyle gösterdiğimiz) rivâyetini Yahyâ b. Bukeyr'e kadar aynı senedle tahriç etmekte ve bu rivâyette hadîs daha fazla ilavelerle (idrac³⁰ ile) nakledilmektedir. Rivâyet şöyledir:

أبو هريرة: يَأْتِرُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ، فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ، وَلَا تَجَسَّسُوا، وَلَا تَحَسَّسُوا، وَلَا تَبَاغَضُوا، وَكُونُوا إِخْوَانًا، وَلَا يَخْطُبَنَّ رَجُلٌ عَلَى خُطْبَةِ أَخِيهِ حَتَّى يَنْكِحَ أَوْ يَتَرَكَ، وَلَا يَجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَعَمَّتِهَا وَلَا بِنْتِهَا وَخَالَتِهَا وَلَا تَصُومُ امْرَأَةٌ زَوْجَهَا شَاهِدًا إِلَّا بِإِذْنِهِ وَلَا تَأْذُنُ فِي بَيْتِهِ وَهُوَ شَاهِدٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمَا تَصَدَّقْتَ بِهِ مِمَّا يَكْتَسِبُ عَلَيْهَا فَإِنَّ لَهُ نِصْفَ أَجْرَةٍ وَلَا تَسْأَلُ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتِهَا لِتَسْتَفْرِغَ إِنْ أَسَاءَ صَاحِبَتِهَا لِتَنْكِحَ فَإِنَّمَا شَاءَ مَا قَدَرَ لَهَا.

Beyhakî, bu rivâyeti tahriç ettikten sonra Buhârî'nin bu hadîsi *Sahih*'inde Yahyâ b. Bukeyr'den rivâyet ettiğini söylemektedir. Halbuki yukarıda da görüldüğü gibi Buhârî'nin *Sahih*'inde naklettiği hadîste “ وَلَا يَجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَعَمَّتِهَا وَلَا بِنْتِهَا وَخَالَتِهَا وَلَا تَصُومُ امْرَأَةٌ ” **وَزَوْجَهَا شَاهِدًا إِلَّا بِإِذْنِهِ وَلَا تَأْذُنُ فِي بَيْتِهِ وَهُوَ شَاهِدٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمَا تَصَدَّقْتَ بِهِ مِمَّا يَكْتَسِبُ عَلَيْهَا فَإِنَّ لَهُ نِصْفَ أَجْرَةٍ وَلَا تَسْأَلُ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتِهَا لِتَسْتَفْرِغَ إِنْ أَسَاءَ صَاحِبَتِهَا لِتَنْكِحَ فَإِنَّمَا شَاءَ مَا قَدَرَ لَهَا.**

farklı senedlerle Ebû Hureyre'den naklettiği başka rivâyetlerdir (Bkz. Müslim, *Birr*, 28-34).

²⁷ Rical âlimleri, el-A'rac'ın tâbiinden ve sika olduğu ifade edilmektedir (Hayati için bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 431-432).

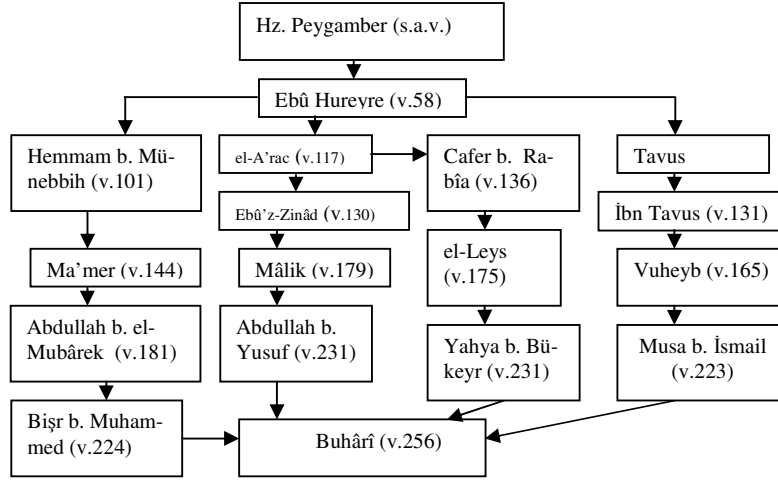
²⁸ Aynî, XX, 133.

²⁹ Beyhakî, VII, 509.

³⁰ İdrac; rivâyete eklenen bir söz olabileceği gibi herhangi bir hadîs meninden alınmış bir pasaj da olabilir. Birkaç hadîs metninin tek metin haline getirilerek rivâyet edilmesi de kompleks bir idractır (Paksoy, Kadir, *Hadis Metodolojisinde İdrac ve Müdrec hadîsler II*), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl, 5, Sayı, 3, s.124, Dinbilimleri.com.

ibaresi bulunmamaktadır. Bu da hadisin bu kısmının müdrec olduğunu açıkça göstermektedir.

Buhârî'nin Rivâyetlerinin Senedini Gösteren Şema

Şemada da görüldüğü gibi Buhârî, hadîsi dört tarikten nakletmekte ve hadîsin bütün isnadı, sahâbî râvî Ebû Hureyre'de birleşmektedir. Ricâl âlimlerine göre de senedde bulunan râvîler sikadırlar. Bu bakımdan hadîsin senedi sahihtir.

2- Müslim'in Rivâyeti

Müslim'in *Sahîh*'inde sadece bir yerde rivâyet edilen Ebû Hureyre hadîsi, şöyledir:

عن أبي هريرة؛ أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال "إياكم والظن. فإن الظن أكذب الحديث. ولا تحسسوا، ولا تجسسوا، ولا تنافسوا، ولا تحاسدوا، ولا تباغضوا، ولا تدابروا، وكونوا عباد الله إخواناً".

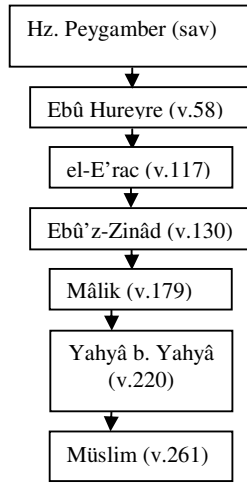
Müslim (v.261) <Yahyâ b. Yahyâ (v.220)³¹ <Mâlik <Ebu'z-Zinâd <el-A'rac <Ebû Hureyre <Resûlüllah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "**Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının sözlerini dinlemeyin, mahremiyetleri araştırmayın, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde yarışmayın** (ولا

³¹ İshak b. Râhûye (v.238), Yahyâ gibi birisini görmediğini ifade ederek onun ilmi büyüklüğünü belirtmektedir (Zehebi, *Tezkira*, II,415).

(تأفسوا), birbirinize buğz etmeyin ve birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!³².

Buhârî'nin sadece "Edeb Bölümü"deki rivâyetinde bulunan "ولا تأفسوا" ifâdesinin yerine³³, Müslim'in rivâyetinde "ولا تأفسوا" ifâdesi bulunmaktadır. Yine Buhârî'nin "Nikah Bölümü"nde nakledilen rivâyetteki ولا يخطب الرجل على خطبة أخيه حتى ينكح أو يترك cümlesi de Müslim'in rivâyetinde bulunmamaktadır.

Müslim'in Rivâyetinin Senedini Gösteren Şema

Şemada da görüldüğü gibi Müslim; bu hadîsi, sadece tek tarikten nakletmektedir. Bu senedde yine hadîsin sahâbî râvîsi Ebû Hureyre'dir. Buhârî'nin isnadı ile Müslim'in isnadı karşılaştırıldığında Müslim'in sadece bir râvîsinin farklı olduğu görülür. Buhârî'nin isnadında yer alan Abdullah b. Yusuf yerine Müslim ise hadîsi Yahya b. Yahyâ tarikiyle rivâyet eder. Her ne kadar Müslim'in isnadı, Buhârî'nin isnadı ile, Mâlik'te birleşmekte ise de hadîsin metninde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Gerek Buhârî'nin gerekse Müslim'in bu rivâyetlerini Beyhakî, *Şuabu'l-İman* isimli eserinde naklederek Buhârî'nin, hadîsi kendisinden aldığı Abdullah b. Yusuf ile Müslim'in rivâyette bulunduğu Yahyâ b. Yahyâ'nın, hadîsi Mâlik'ten aldıklarını söylemektedir³⁴. Ancak

³² Müslim, Birr, 28.

³³ Buhârî, Edeb, 58.

³⁴ Beyhakî, V, 294.

Beyhaki'nin bu rivâyetine bakıldığında, hadîste, Buhârî'nin rivâyetinde bulunan “ولا تناجسوا” ve Müslim'in rivâyetindeki “ولا تنافسوا” ifadesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte ricâl âlimlerine göre râviler sika olup hadisin sened bakımından sahih olduğu anlaşılmaktadır.

3- Ebû Dâvud'un Rivâyeti

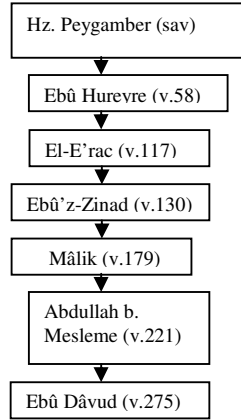
Ebû Dâvud (v.275), hadîsi şu şekilde nakletmektedir:

عن أبي هريرة، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظنّ فإنّ الظنّ أكذب الحديث، ولا تحسسوا، ولا تجسسوا.

Ebû Dâvud <Abdullah b. Mesleme (v.221)³⁵ <Mâlik <Ebu'z-Zinâd <el-A'rac <Ebû Hueryre <Resûlüllah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “**Zandan sakının, zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, mahremiyetleri araştırmayın.**”³⁶.

Görüldüğü üzere Buhârî ve Müslim'in rivâyetlerine göre hadîsin metninin ancak bir kısmı rivâyet edilmektedir.

Ebû Dâvud'un Senedini Gösteren Şema:

Ebû Dâvud'un isnadı ile, Müslim'in isnadı arasında sadece bir râvî farkı vardır. Ebû Dâvud, hadîsi, Mâlik'ten nakleden Abdullah b. Mesleme'den almaktadır. Müslim ise Yahya b. Yah-

³⁵ Abdullah b. Mesleme'nin, “sika, hucet” olduğu ifade edilmektedir (bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, III, 270-271)

³⁶ Ebû Dâvud, *Edeb*, 48.

yâ'dan almaktadır. Ebû Dâvud'un isnadı, Buhârî ve Müslim'in isnadı ile Mâlik'te birleşmektedir. Hadîsin senedi Mâlik'e kadar aynı iken hadîsin lafzındaki kısalık, Mâlik'ten sonraki râviler tarafından ihtisar yapıldığını açıkça göstermektedir.

Ebû Dâvud'un rivâyetinin senedindeki râviler de ricâl âlimlerine göre sikadır ve bu rivâyet de sened bakımından sahihtir.

4- Tirmizî'nin Rivâyeti

Tirmizî'nin (v.279) rivâyeti şöyledir:

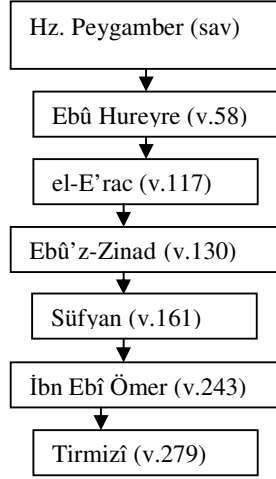
عن أبي هريرة، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظنّ فإنّ الظنّ أكذب الحديث *Tirmizî* < İbn Ebî Ömer (v.243) < Süfyan < Ebu'z-Zinâd < Ebû Hureyre (v.58) < Resûlüllah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **Zandan sakının, zira zan, sözün en yalanıdır.**³⁷.

Hadîsin metni, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud'un rivâyetleriyle karşılaştırıldığında hadîsin sadece baş tarafının nakledildiği görülmektedir. Hadîsin Ebû Hureyre > el-A'rac > Ebu'z-Zinâd'a kadar aynı senedle nakledilen gerek Buhârî'nin gerekse Müslim'in rivâyetlerine bakıldığında Ebû Dâvud'da olduğu gibi Tirmizî'nin rivâyetinde de ihtisar yapıldığı görülmektedir. Tirmizî, bu hadîsin; hasen-sahih olduğunu söylemektedir³⁸.

³⁷ Tirmizî, *Birr*, 56; Ayrıca hadîs, bu şekliyle Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde (II, 504); Humeydî (v.219/834)'nin *Müsned*'inde (II. cilt, hadîs no: 1086, sahab.org) Kuzâî, Muhammed b Selâme, *Şihâb'ül-Ahbâr*'ında, (terc: Ali Yardım), İst., 1999, s.188; ve *Müsnedü's-Şihâb*'ında (hadîs no: 959, sahab.org) nakledilmektedir.

³⁸ Tirmizî, *Birr*, 56.

Tirmizî'nin Rivâyetinin Senedini Gösteren Şema

4- Mâlik'in Rivâyeti

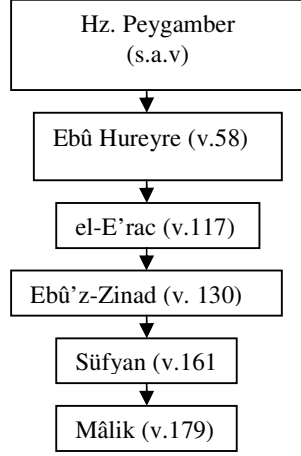
Mâlik b. Enes (v.179)'in *el-Muwatta'in'da* bir yerde geçen hadîs:

عن أبي هريرة ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظنّ فإنّ الظنّ أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تحسسوا ولا تنافسوا ولا تحاسدوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله اخوانا.

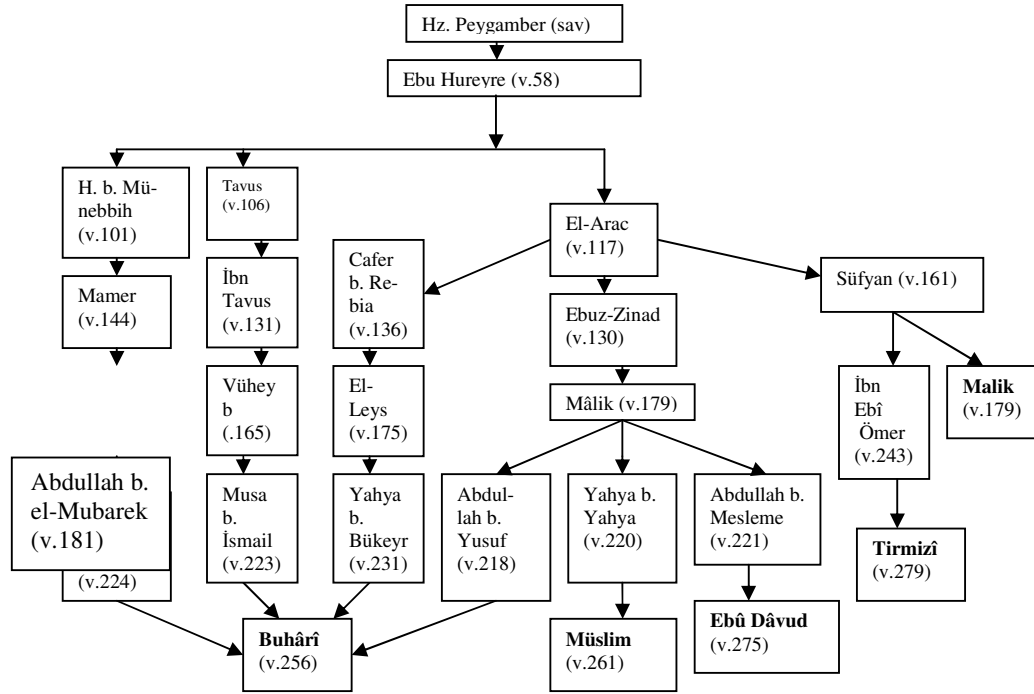
Mâlik <Süfyan (v.161) <Ebu'z-Zinâd (v.130) <el-A'rac <Ebû Hureyre <Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “**Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Mahremiyetleri araştırmayın, başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde yarışmayın (ve lâ tenâfesû), birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize buğz etmeyin ve birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!**”³⁹ şeklinde nakledilmektedir. Mâlik'in rivâyeti, Müslim'in rivâyeti ile paralellik arz etmekle birlikte Tirmizî ve Ebû Dâvud'un rivâyetlerine göre ziyâdeler bulunmaktadır.

³⁹ Mâlik, Hüsnu'l-Huluk, 15.

Mâlik'in Rivâyetinin Senedini Gösteren Şema

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Mâlik'in tarîklerinin Şeması:

6- Ahmed b. Hanbel'in Rivâyetleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin ikinci cildinde on bir yerde geçmektedir. Fakat bu rivâyetlerin metinleri arasında da bazı farklılıklar vardır. Bu rivâyetler şu şekildedir:

1- عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظنّ فإنّ الظنّ أكذب الحديث لا تجسسوا ولا تحسسوا ولا تنافسوا ولا تتاجسوا ولا تدابروا ولا تباغضوا وكونوا عباد الله إخوانا.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkaların mahremiyetlerini araştırmayın, konuşmalarını dinlemeyin, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde yarışmayın (ولا تنافسوا), alış-verişte birbirinizin pazarlığını kızıştırmayın (ولا

(تتأجشوا), birbirinize sırt çevirmeyin, birbirinize buğz etmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!⁴⁰.

Bu rivâyetin metninde diğer rivâyetlerde bulunan “ولا تجسسوا” ifâdesinin başındaki “vâv/و” harfi düşmüştür. Yine metinde “ولا تتحاسدوا” ifâdesi yoktur. Bununla birlikte “ولا تنافسوا” ifâdesinden sonra “ولا تتأجشوا” ziyâdesi bulunmaktadır.

2- عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تحسسوا ولا تنافسوا ولا تحاسدوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله إخوانا.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının mahremiyetlerini araştırmayın, konuşmalarını dinlemeyin, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!”⁴¹

Bu rivâyette de Ahmed b. Hanbel'in bir önceki rivâyetinde olmayan “ولا تتأجشوا” ifâdesi bulunmakla birlikte “ولا تتأجشوا” ifâdesi bulunmamaktadır.

3- عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إياكم والظن فإن الظن أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تحسسوا ولا تنافسوا ولا تحاسدوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله إخوانا.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının mahremiyetlerini araştırmayın, konuşmalarını dinlemeyin, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!”⁴². Bu rivâyet, bir önceki rivâyetle aynıdır.

4- أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إياكم والظن فإن الظن من أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تحسسوا ولا تباغضوا ولا تحاسدوا ولا تنافسوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله إخوانا.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 287.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, II, 465.

⁴² Ahmed b. Hanbel, II, 517.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalan (olan)ındandır. Başkaların mahremiyetlerini araştırmayın, konuşmalarını dinlemeyin, birbirinize buğz etmeyin, birbirinizi çekememezlik yapmayın, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah’ın kulları kardeş olun!”⁴³

Bu rivâyet de ikinci rivâyetle aynı olmakla birlikte bazı kelimelerde takdim-tehir bulunmaktadır. Bununla birlikte “فإن الظنَّ من” ifadesi diğer bütün rivâyetlerde “فإن الظنَّ أكذب الحديث” şeklinde “من” harf-i cersiz nakledilmektedir. Bu rivâyette ise ziyadeli olarak zikredilmektedir.

5- عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إياكم والظنَّ فإن الظنَّ أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تباغضوا ولا تدابروا ولا تنافسوا وكونوا عباد الله إخوانا.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkaların mahremiyetlerini araştırmayın, konuşmalarını dinlemeyin, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve Allah’ın ey kulları kardeş olun!”⁴⁴.

Bu rivâyette “ولا تتاجشوا” ile “ولا تحاسدوا” ifâdeleri bulunmamakla birlikte bazı kelimelerde takdim-tehir bulunmaktadır.

6- عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إياكم والظنَّ فإن الظنَّ أكذب الحديث ولا تجسسوا ولا تحاسدوا ولا تنافسوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله إخوانا.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Mahremiyetleri araştırmayın, başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, birbirinizi çekememezlik yapmayın, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve Allah’ın ey kulları kardeş olun!”⁴⁵.

Bu rivâyette “ولا تتاجشوا” ifâdesi bulunmamakla birlikte yine kelimeler arasında takdim tehir bulunmaktadır.

⁴³ Ahmed b. Hanbel, II, 470.

⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 342.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 492.

7- عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّهُ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ وَلَا تَحَسَّسُوا وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا تَحَاسَدُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَلَا تَنَافَسُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا كَمَا أَمَرَكُمُ اللَّهُ.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının konuşmalarını dinlemeyin, mahremiyetleri araştırmayın, birbirinizi çekememezlik yapmayın, birbirinize buğz etmeyin, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde birbirinizle yarışmayın, birbirinize sırt çevirmeyin ve Allah’ın ey kulları kardeş olun!”⁴⁶.

Görüldüğü gibi الظنّ kelimesi إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّهُ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ ifadesinde الظنّ yerine zamir () getirilmiştir. Yine bu rivâyetin sonunda “كما أمركم الله” ifâdesi, hadîse ilâve edilmiş gözükmeğedir ki, diğer rivâyetlerin hiç birisinde olmayan bir farklılıktır. Bu ifâde, Müslim’in naklettiği **“Sıla-i rahmi kesmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin, birbirinize buğz etmeyin, birbirinizi çekememezlik yapmayın ve Allah’ın size emrettiği şekilde kardeş olun.”**⁴⁷ hadîsinde bulunan bir ifâde olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu ziyâdenin seneddeki bir râvî tarafından sû-i zan hadîsine ilâve edilmiş (müddrec) olabileceğini hatıra getirmektedir.

İki rivâyette ise:

8- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır.”⁴⁸

9- عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم فسمعت سفيان يقول: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّهُ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ.

“Zandan sakının; zira o, sözün en yalanıdır.”⁴⁹ şeklinde nakledilmektedir. Bu rivâyetler, metin olarak Tirmizî’nin rivâyeti ile aynıdır. Ancak bu iki rivâyetten ikincisinde **“Zandan sakının, zira o sözün en yalanıdır.”** ifâdesinde “الظنّ” kelimesi yerine zamir

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, II, 539.

⁴⁷ Müslim, Birr, 30.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, II, 504.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, II, 245; Kuzâi’nin, *Müsned*’de “إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّهُ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ” / **“Zandan sakının , zira zan, sözün en yalanıdır.”** (*Müsned*, II, hadîs no: 959, Sahab.org.) şeklindeki rivâyeti de, Ahmed b. Hanbel’in bu rivâyeti ile aynıdır.

(e) getirilmiştir. Mânâ bakımından hiçbir eksiklik teşkil etmemektedir, sadece lafız farklılığı bulunmaktadır.

Bir rivâyette de:

10 - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ وَلَا تَحَاسَدُوا وَلَا تَنَافَسُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَكُونُوا عِبِيدَ اللَّهِ إِخْوَانًا.

“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Birbirinizi kıskanmayın, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde yarışmayın, birbirinize buğz etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin ve ey Allah’ın kulcukları (عبيد الله) kardeş olun!”⁵⁰ şeklinde dir. Bu rivâyet; Buhârî ve Müslim’in rivâyetleri ile karşılaştırıldığında bu rivâyette “**وَلَا تَحَسَّسُوا وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا تَنَاجَشُوا**” ifâdelerinin yer almadığı görülmektedir.

Yine Buhârî’nin rivâyetinde bulunan “**وَلَا تَنَاجَشُوا**” ifâdesi yerine burada “**وَلَا تَنَافَسُوا**” ifâdesi kullanılırken, diğer rivâyetlerdeki “**عِبَادَ اللَّهِ**” lafzı burada “**عِبِيدَ اللَّهِ**” şeklinde ifâde edilmiştir. Aynı zamanda bazı kelimenin takdim ve tehiri söz konusudur.

Diğer bir rivâyet:

11 - عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا تَنَافَسُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا.

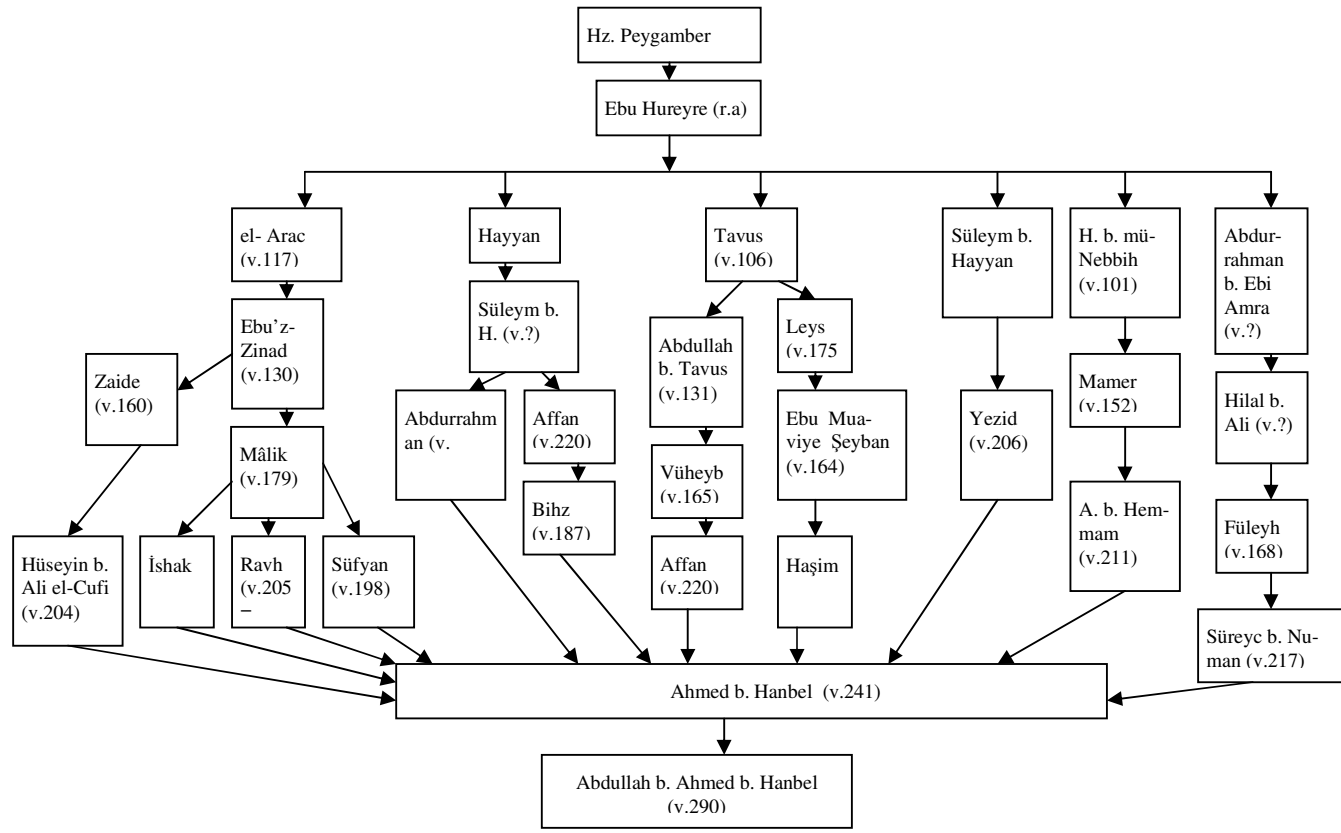
“Zandan sakının; zira zan, sözün en yalanıdır. Başkalarının mahremiyetlerini araştırmayın, sırf dünyalık kazanma ve zevkler peşinde yarışmayın, birbirinize sırt çevirmeyin, birbirinize buğz etmeyin ve ey Allah’ın kulları kardeş olun!”⁵¹

Bu rivâyette de, **وَلَا تَحَسَّسُوا وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا تَنَافَسُوا** ifadeleri olmamakla birlikte kelimeler arasında takdim-tehir bulunmaktadır.

Ahmed b. Hanbel’in Rivâyetlerinin Senedlerini Gösteren Şema

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, II, 312.

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, II, 482.

7- Tayâlisî'nin Rivâyeti

Yukarıdaki râviler dışında ilk *Müsned* sahiplerinden Ebû Dâvud et-Tayâlisî (v.204/819) de hadîsi nakletmektedir. Tayâlisî'nin rivâyetinde de bazı farklılıkların bulunması cihetiyle onu da zikretmek faydalı olacaktır.

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ لَا تَجَسَّسُوا وَلَا تَقَاطَعُوا وَلَا تَدَابِرُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَلَا تَحَاسَدُوا وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا.

Tayâlisî <Yunus <Ebû Dâvud <Süleym b. Hayyan <Ebû Hureyre <Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “**Zandan sakının, zira zan, sözün en yalanıdır. Mahremiyetleri araştırmanın, birbirinizle irtibatı (sıla-i rahmi) kesmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin, birbirinize buğz etmeyin ve ey Allah'ın kulları kardeş olun!**”⁵².

Görüldüğü gibi Tayâlisî'nin rivâyetinde “ولا تحسسوا ولا تنافسوا ولا / **birbirinizle irtibatı /sıla-i rahm-i kesmeyin**” ifâdeleri eksik iken, baştan beri hiçbir rivâyette bulunmayan “ولا تقاطعوا / **birbirinizle irtibatı /sıla-i rahm-i kesmeyin**” ifâdesi zikredilmektedir ki, bu ifâde Müslim'in Ebû Hureyre'den naklettiği “لا تقاطعوا ولا تدابروا ولا تباغضوا وكونوا إخوانا كما أمركم الله” hadîsinde bulunmaktadır. Bu da Ebû Hureyre'den nakledilen hadîslerin birbirlerine idrac edildiğini göstermektedir.

B- DEĞERLENDİRME

Netice olarak hadîsin rivâyeti konusunda kısaca bir değerlendirme yapmak gerekirse, bu rivâyetlerin hepsinin sahâbî râvisi Ebû Hureyre'dir. Hadîsi, Ebû Hureyre'den de en az altı râvinin naklettiği görülmektedir. Bu sebeple böyle bir hadîs, hadîs usûlü ilminde “Mutlak garib” ya da “mutlak ferd”⁵³ hadîs olarak isimlendirilmektedir.

Bütün rivâyet metinlerinde, hadîsin “إِيَّاكُمْ وَالظَّنَّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ” kısmında (Hemmam b. Münebbih'in rivâyetindeki tekrar hariç) ittifak bulunmaktadır.

⁵² Tayâlisî, Ebû Dâvud, *Müsned*, Beyrut, ts., s. 330.

⁵³ Mutlak Garib Hadîs, hadîsin sahâbî râvisinin tek kaldığı hadîstir (bkz. Aydın-ı, Abdullah, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, İst., 1987, s.56; Tahhân, *Mahmud, Teysîru Mustalahi'l-Hadîs* (Çev. Cemal Ağırman), Sivas, 1999, s.39).

Hadîsin uzun şekilde rivâyet edilmiş olanlarına gelince; bu rivâyetlerin hepsinin sahâbî râvisi Ebû Hureyre olmasına rağmen metinlerde noksanlık ya da ziyâdenin olması, kelimelerde takdim ve tehirlerin bulunması, hadîsin metninin rivâyet açısından problemlili olduğunu göstermektedir. Bunun sebebi de Ebû Hureyre'nin; yerine ve zamana göre hadisi bazen kısa, bazen de uzun şekilde rivâyet etmiş olabileceği gibi senedde bulunan daha sonraki râvilerden her hangi birinin, iki hadisi birleştirerek (müdreç olarak) tek rivâyet şeklinde ya da hadisi ihtisar ederek nakletmesi gibi bir tasarrufta bulunması söz konusudur ki, bu ikinci durum büyük bir ihtimal olarak gözükmemektedir.

C- SÛ-İ ZANN VE YASAKLANMASININ GEREKÇELERİ

Hadîste sÛ-i zan açık bir şekilde yasaklanırken, esas itibariyle bu yasaklamanın gerekçeleri de belirtilmektedir. Bu gerekçelerin izahına geçmeden önce hadîste yasaklanan sÛ-i zannın iyi anlaşılması bakımından “sÛ-i zan” ifadesini açıklamaya sonra da maddeler halinde yasaklamanın gerekçelerine işaret etmeye çalışacağız. Bu açıklamayı yaparken de en uzun rivâyet olarak nakledilen hadîsin metnini esas alarak rivâyetler arasındaki farklılıkların ifâde ettiği mânâlara ve evrensel bazı mesajlara dikkatleri çekmeye gayret edeceğiz.

1- SÛ-i zan:

SÛ-i zan; Türkçe’de “zann/ظن ” kelimesinin başına, Arapça’daki “kötü” mânâsına gelen “sÛ” kelimesinin getirilmesiyle “sÛ-i zan” şeklinde ifâde edilen bir tâbirdir ki, “Bir şey hakkında ki “fenâ ve kötü sanış”⁵⁴ ifâde etmek için kullanılmaktadır. Ancak bu hadîste “sÛ-i zan” olarak değil, sadece “zan/ظن” olarak zikredilmektedir. Arapça’da “ظنّ السوء” veya “سوء الظنّ” şeklinde ifâde edilmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de de “والمشركين والمشركات الظانين بالله ظنّ السوء” /Allah’a kötü sanıda bulunan müşrik erkekler ve kadınlar⁵⁵ âyetinde de “ظنّ السوء” şeklinde kullanılmıştır.

İbn Manzur (v.711/1311), “Zann”ın şek/şüphe ve fikirî/tedebürî yakîn mânâlarına geldiğini ifade ederek hadîste ge-

⁵⁴ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1962, s. 1151.

⁵⁵ Fetih, 48/6; Ayrıca bkz. Feth, 48/12.

çen “**Zandan sakının**” ifâdesindeki “**zan**”dan, kişiye ârız olup onu tasdik ederek ve kendisiyle hükmettiği zannın kastedildiğini söyler⁵⁶.

Asım Efendi, zannı şöyle tarif eder: “**Zan**, kesin olmayan itikadın varlığı ve yokluğu arasında râcih olan tereddüttür. Türkçe’de; sanma, sezme denmektedir.”⁵⁷.

Bazen zan, ilim ve yakîn yerinde de kullanılmaktadır. Ancak buradaki ilim ve yakîn, İbn Manzûr’un da belirttiği gibi müşâhede yoluyla elde edilen ilim değil, kuvvetli bir düşünceye dayalı olan yakîndir⁵⁸.

Şemseddin Sâmi; “**Zan**; sanı, sanma, yakînen bilmeksizin ağıleb ihtimal ile hükmetme, şüphe, tereddüt, şek”⁵⁹ şeklinde tarif ederken “**sû-i zan**”nı da “Biri hakkında kötü bir fikir ve mütâlaa peydâ etme, kendisini kötü zan ve farz etme” şeklinde tarif etmektedir⁶⁰.

Tirmizî’nin, naklettiğine göre Süfyan es-Sevrî (v.161/778), zannı iki kısma ayırarak şöyle açıklamaktadır: “Zan; biri günah olan zan, diğeri de günah olmayan zan olmak üzere iki kısımdır. Günah olan zan; zanda bulunulup, konuşulan zandır. Kendisinde günah olmayan zan ise, zan olup da konuşulmayan zandır.”⁶¹. Böylece hadîsteki “**sözün en yalanıdır.**” ifâdesine de açıklama getirilmiş olmaktadır. İnsanın içinden geçirdiği iyi olmayan bir zanna “en yalan söz” denilmesinin, içten geçirilen zannın söylenmesi hâlinde böyle olacağına işaret etmektedir. Bu görüşü, “**Kişiye, işittiği her şeyi söylemesi yalan olarak yeter**”⁶² hadîsi de desteklemektedir.

Tirmizî’nin, hadîsi naklederken konu başlığını “Sû-i zan hakkında gelen rivâyetler/ في ظنّ السوء ما جاء” şeklinde ifâde etmesi de yasaklanan zannın, kötü zannın olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Arapça’da zannın “kötü” mânâsına gelen “sû” kelimesine

⁵⁶ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, XI, 272.

⁵⁷ Asım Efendi, IV, 682.

⁵⁸ İbn Manzûr, XI, 272.

⁵⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Mektebetu Lübnan, 1989, s. 918.

⁶⁰ Şemseddin, s. 918.

⁶¹ Tirmizî, *Birr*, 56; Zeynuddin Ebu’l-Fadl, *Kitabu Tarîh’t-Tesrîb fî Şerhu’t-Tesrîb*, Beyrut, ts., VIII, 93.

⁶² Müslim, *Muk*, 5; Beğavî, el-Hüseyn b. Mesud, *Şerhu’s-Sünne* (thk: Şuayb el-Arnaut), Beyrut, 1983, XIV, 319.

muzaaf kılınarak ifade edilmesi yani “الظنّ السوء” şeklinde sıfat olarak değil de “ظنّ السوء” şeklinde kullanılması, bu mânâyı ifade etmektedir. Zira her zan kötü değildir. Ancak birisi hakkında kötü veya kötülük etmeyi düşünerek fiiliyata dönüştürülen ve maznu-na zarar verecek olan zan, kötü zandır.

Hattâbî (v.388/998) de, hadîsteki zannın yasaklanmasını; bir sanının kalbe gelmesi değil, kalbe gelen kötü hissin araştırılmasının, peşine düşülmesinin ve bunun söylenmesinin yasaklanması olarak açıklamaktadır⁶³. Çünkü insanın içine gelen “sû-i zan”, ekseriyetle gerçeğe uymayan sanılar olduğundan bu tür zanna tâbi olmanın câiz olmadığı ifade edilmektedir⁶⁴. Yine böyle bir sanı da, şeytanın insana attığı bir telkin olarak da yorumlanmaktadır⁶⁵.

İbnu'l-Cevzî (v.597/1200), “Zandan sakının.” ifadesinin, zannın muktezasıyla amel edilmesini yasakladığını söylemektedir⁶⁶.

Aynî (v.855/1451) de zannı dört kısma ayırarak şöyle izah eder: “Zan; *mahzûr*/yasaklanmış, *me'mûr*, *mûbah* ve *mendub* kısımlarına ayrılır:

Mahzur olan zan; Allah hakkında ve zahiren adâlet sahibi olan Müslümanlar hakkındaki sû-i zandır.

Me'mûr olan zan; kendisine ulaştırılan ve hakkında kesin delil olmayan durumlarda zanda bulunmaktır.

Mûbah olan zan; doğru olanı araştırmak üzere yapılan zandır. Mesela, namazda yanılan kişinin yakîn olana zannı galiple hükmetmesi mübah olduğu gibi zann-i galib olan yakîne bina etmekten vazgeçmesi de caizdir.

Mendub olan zan ise; müslüman hakkında hüsn-i zanda bulunmaktır⁶⁷. Aynî'ye göre yasaklanan zannın, Allah hakkında ve Müslümanlar hakkındaki sû-i zan olduğu anlaşılmaktadır.

⁶³ Hattabî, Hamd b. Muhammed, *Meâlimu's-Sünen*, Beyrut, 1991, s. ; Ayrıca bkz. Mubarekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, Beyrut, 1990, VI, 105; Sehârenfuri, Halil Ahmed b. Mecid, *Bezlû'l-Mechûd*, Beyrut, ts., XIX, 158.

⁶⁴ Sehârenfûrî, XIX, 158.

⁶⁵ Mûbarekfûrî, VI, 106.

⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Ġaribu'l-Hadîs* (thk: Abdulmu'ti Emin Kalaci), Beyrut, 1985, II, 57.

Sû-i zan; her hangi bir sebep ve delil olmaksızın kişiyi suçlamak veya bir kişi hakkında insanın içine doğan kötü zannı tasdik ederek o zannın peşine düşmekle böyle bir düşünceyi fiiliyata dönüştürmektir. Hadîste sakınılması istenilen “zan”dan maksat da, bu şekildeki sû-i zandır.

İnsanın, içine doğan sû-i zandan kurtulması çok zor bir durumdur⁶⁸ ve böyle bir durumun doğal olduğu da söylenebilir. Ancak iyi olmayan zan; kişinin, sû-i zanda bulunduğu birisinin/maznunun hareketinin ya da sözünün hakikatini ve sebeplerini bilmeden, gerçeğin ne olduğunu araştırmadan hissettiğini açığa vurması, fiilî ya da kavli olarak izhar etmesi, böyle bir sanının peşine düşmesidir. Böylece yasaklanan zan, insanın içine doğan sû-i zannın kendisi değil, böyle bir zannın tasdik edilerek doğruluğu araştırılmadan veya kötülük etmek gayesiyle o zannın eyleme dönüştürülmesi ve gereğinin yapılmasıdır. Bu anlamda **“Zandan sakının”** hadîsi, “sû-i zandan ve bu zannı tasdik etmekten sakının” şeklinde izah edilmektedir. Yoksa irâde dışı insana ârız olan zannın öncülleri kabul edilen hisler ve önüne geçilmesi imkan harici olup da kalbe gelen hâtıralar değildir⁶⁹. Bunun için **“Zanna düştüğün zaman onu tasdik etme (وَإِذَا ظَنَنْتَ فَلَا تَحْقُقْ)”** buyurulmuştur.

2- Sû-i Zan Yasağının Gerekçeleri

Hadîste sû-i zan yasaklanırken, sebep-sonuç ilişkisi açısından ele alındığında böyle bir zannın yasaklanmanın gerekçelerine, hadisin metninde işaret edildiği görülmektedir. Nitekim, sû-i zannın eyleme dönüştürülmesi; özel hayatının gizliliklerinin araştırılması, asılsız sözlerin peşine düşülmesi, alış-verişte pazarlık yapılırken malın pahalı satılması için pazarlığın kızıştırılması, çekemezlik yapılması, inananların birbirlerine sırt çevirmeleri, sıla-i rahmin (akrabalarla veya müslüman kardeşleriyle irtibatın) kesilmesi gibi durumlar yasaklanmakta ve bütün insanlara özellikle de inananlara evrensel mesajlar sunulmaktadır.

Şöyle ki:

a- فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ

⁶⁷ Aynî, XXII, 137.

⁶⁸ Aynî, XXII, 137.

⁶⁹ İbn Manzûr, XI, 272.

“**Zira zan, sözün en yalanıdır**” ifâdesinde “zan”ın, söz/hadîs olarak ifâde edilmesi ve bunun da “**sözün en yalanı**” olarak belirtilmesiyle; insanın içine gelen sanının, duyulan bir sözün ya da görülen bir hareketin aslı ve doğruluğu bilinmeden, araştırılmadan, hakkında her hangi sağlam bir delil olmadan, bunların başkalarına söylenmesinin veya itham etme duygusu içerisinde harekete dönüştürülmesinin iyi bir davranış olmadığı anlatılmaktadır.

Sû-i zannın söylenmesinin, “en yalan söz olması” mânâsında olduğu gibi günah bakımından yalan sözü söylemin günah olmasından daha fazla günah olması mânâsında da olduğunun ifade edildiğini belirten Aynî (v.855/1451); zannın, sadece söylenilen bir yalan söz olmadığını tam aksine kalbî bir iş olduğunu da ifade eder⁷⁰.

Bu sebeple “sû-i zannın, en yalan söz olduğu” ifade edilirken aynı zamanda sû-i zannın sebep olacağı gerek ferdi gerekse içtimâî zararlara da dikkat çekilmektedir.

b- **وَلَا تَحَسَّبُوا**

Tahassüs, bir şeyi duyu organlarıyla hissetme, araştırma mânâsına gelmektedir⁷¹. Tahassüs kelimesi, tecessüs kelimesiyle aynı mânâyâ gelmesiyle birlikte tahassüs; daha ziyade, kişinin, bir haberi veya durumu sadece kendisinin bilmesi ve öğrenmesi gayesiyle araştırmasıdır ki, bu noktada tecessüsten ayrılmaktadır.

Sû-i zanla amel eden kişi, hakkında sû-i zanda bulunduğu insanların bir takım gizliliklerini görmek, duymak veya bilmek ister. Bunun için de araştırır, tahassüs eder. Özellikle günümüzdeki telekulak olayının yaygınlaşması, gizli kameraların kullanılması bunun en belirgin ve yaygın örneklerindedir.

Kişinin vazifesi olmadığı halde içine doğan durumların peşine düşerek başkalarının telefonunu, konuşmalarını dinlemesi, gizli konuşan iki kişinin konuşmalarına kulak kabartması, komşunun konuşmalarına kulak vermesi ya da duyduğu her hangi asılsız bir sözün peşine düşmesi, gizlilikleri kameraya alması veya gözetlemesi gibi kişi ya da kişilerin özel hukukuna ait olan bütün

⁷⁰ Aynî, XX, 133.

⁷¹ Bkz. İbn Manzur, VI, 49-51.

durumlara müdahale etmesi “ولا تَحَسُّوا” /başkalarının konuşmalarını dinlemeyin” ifadesiyle yasaklanmaktadır.

c- **ولا تَجَسَّسُوا**

Tecessüs; kelime olarak, hem öğrenmek hem de başkasına bildirmek amacıyla bir başkasının gizliliklerini ve ayıplarını araştırmak, haber edinmek, el ile yoklamak, gözetlemek, bir şeyin iç yüzünü araştırmak gibi mânâlara gelmektedir⁷². Tecessüs genellikle başkaları tarafından bilinmesi istenilmeyen gizlilik ve durumların, ayıpların ortaya çıkarılması gayesiyle araştırılması için kullanılmaktadır⁷³. Tecessüste, edinilen bilgileri başkalarına da bildirmek olduğu için kişinin sadece kendisi için bilgi edinmek gayesiyle taptığı tahassüsten ayrılmaktadır. Bu bakımdan tecessüs, tahassüsten daha şiddetli bir durumdur.

Gizlilik, kişinin özel hayatını ilgilendiren ve başkaları tarafından bilinmesi ve görülmesi istenilmeyen durumlar ve ayıplardır. Bunlar da üzerine “gizli” kaydıyla belirtilen her şey, meskenlerdeki konuşmalar, özel odalardaki konuşmalar veyahut bir başkasından uzak olarak yapılan her türlü konuşma, telefon konuşmaları, kişiye özel hatıra defterleri, çek, senet ve banka hesabındaki paralar, eşler arasındaki her türlü özel konuşmalar, başkasının evinin içinin gözetlenmesi vesaire bir çok durumlardır. İşte tecessüs, her ne sebeple olursa olsun, bir kişinin, bir başkasının bu tür özel hayatı ile ilgili ayıp ve gizliliklerini araştırmasını ihtiva etmektedir.

Durum böyle olunca **ولا تَجَسَّسُوا** ifadesiyle de; kişilerin câsusça, başkalarının suç ve ayıplarını, gizliliklerini, kusurlarını araştırmaları kesin olarak yasaklanmaktadır. Hiç bir kimsenin, bir başkasının özel hayatını ve hallerini araştırma yetkisi, tecessüs etme hakkı yoktur. Hatta bir kişinin geçmişte yaptığı kusurunu gündeme getirmek, bir takım kusurlarını ortaya çıkarmak veya başkasında gördüğü bir hareketin sebebini ve hikmetini bilmeden onun davranışlarının peşine düşerek onu yermek maksadıyla kusurlarını araştırmak, İslâm’ın ahlâk anlayışıyla bağdaşmayan bir durumdur. Böyle durumlar, sosyal ilişkilerin son bulmasına sebep olacaktır.

⁷² İbn Manzur, IV, 38.

⁷³ İbn Manzur, IV, 38.

Görüldüğü üzere bunlar, “**Özel hayatın gizliliğinin korunması**”nı sağlayan prensiplerdir. Bu prensiplere dikkat edildiği takdirde özel hayatın gizlilikleri korunmuş olacak ve başkalarının özel hayatının ihlal edilmesine teşebbüs edilmeyecektir⁷⁴.

d- **ولا تحاسدوا**

Türkçe’de “çekememezlik, kıskançlık”⁷⁵ anlamına gelen **haset**; “Kişinin, başkasının elinde bulunan bir nimetin yok olmasını ve sadece kendisinde bulunmasını temenni etmesidir”⁷⁶. Diğer bir tarife göre “Kişinin, bir nimeti hak etmiş olan kimseden o nimetin yok olmasını temenni etmesidir.”⁷⁷. Buradaki “Hak etmiş olandan” ifadesiyle, hak etmemiş olan (meselâ, gasbettiği bir maldan vs.den dolayı hırsız)’a haset etmek, bu tarifin dışında kalmaktadır⁷⁸. Aynî (v.855/1451) de; buğz ve hasedin, sû-i zandan kaynaklandığını ifade etmektedir⁷⁹.

Hasetçi; yok olmasını istediği nimetin, ister kendisine gelsin, isterse gelmesin, kendisinden başkasında olmamasını ister.”⁸⁰.

Âlûsî (v.1270/1854); başkasındaki nimetin yok olmasını temenni etmek haset olduğu gibi, başkasında nimetin olmamasını veya başkalarındaki fakirlik ve noksanlığın devam etmesini istemenin de haset olduğunu söylemektedir⁸¹. Türkçe’de, başkasındaki nimetin yok olmasını veya kendisine geçmesini istemeye “çekememezlik”; başkasının fakirliğinin ya da noksanlığının devam etmesini arzu etmeye de “istememezlik” denmektedir. İster

⁷⁴ Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara, 1996, s. 80-81.

⁷⁵ Sâmi, s.548; Devellioğlu, s. 334;

⁷⁶ İbnu'l-Esîr, Mecduddîni *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*, Beyrut, ts., I, 383; İbn Manzur, III, 148; Firuzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhîr*, Beyrut, 1991, I, 560-561; Ebûlbekâ, Eyyub b. Musa, *Külliyat*, Beyrut, ts., 672; Sami, s.548.

⁷⁷ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts., 118; Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslim*, Beyrut, ts., XVI, 116.

⁷⁸ Hırsızın çaldığı veya gasbedicinin gasbettiği nimetin ondan mahrum kalmasını istemek haset olmadığı gibi, haksız olarak elde ettiği o nimetin kendisinden alınarak hak sahibine teslim etmeye çalışılması da insanî bir vazifedir.

⁷⁹ Aynî, XXI, 164.

⁸⁰ Nevevî, *Şerh*, VI,116.

⁸¹ Âlûsî, Şihabuddin Mahmud, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut, 1985, XXX, 284.

çekememezlik olsun, ister istememezlik olsun, her ikisi de hoş olmayan, dinen ve ahlâken kabul edilmeyen durumlardır⁸².

Hz. Peygamber (s.a.s.), haset duygusunun psikolojik olarak her insanda bulunduğunu belirtir ve: **“Üç şey vardır ki, onlardan hiç kimse kurtulamaz: Uğursuzluk hissi, sû-i zan ve haset”** buyurunca kendisine:

–“Ey Allah’ın Resûlü! Bunlardan kurtuluş çaresi nedir?” diye sorulur. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.):

–**“Uğursuzluk hissettiğinde onun üzerinde durma, sû-i zan ettiğinde onu araştırma, haset ettiğinde de onu fiiliyata koyma.”**⁸³ diye cevap verir.

Haset, insanın tabiatında var olan bir duygu olunca⁸⁴ hiç bir insanın haset duygusundan kurtulması mümkün değildir. Ancak insanlar biyolojik ve karakteristik özellikleri bakımından farklı olduğu gibi, haset etme bakımından da farklılıklar arz etmektedir⁸⁵.

İnsanoğlu, tabiatı itibariyle başkalarının sahip olduğu imkan ve nimetlerden daha fazlasının kendisinde olmasını ister. Hatta bir çok insan, kendisinde olanların başkalarında olmasını istemez. Bu sebeple de başkalarının nâil olduğu nimetleri çekemez. Nimete sahip olanlara karşı içinde çekemezlik hissi doğar. O kişinin bu imkanları nasıl elde ettiğini, nasıl kazandığını, düşünerek bunu hazmedemez ve onun sahip olduğu nimetlerin yok ol-

⁸² Haset konusunda geniş bilgi için bkz. Dölek, Adem, “Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi” HÜİFD, Şanlıurfa, 2002, c.X, S. 4, s. 39-82.

⁸³ Beğavî, el-Hüseyin b. Mes’ûd, *Şerhu’s-Sünne*, Beyrut, 1983, XIII, 114; Mâverdî, Ali b. Muhammed, *Edebu’d-Dünya ve’d-Dîn*, İst., 1985, s.265; Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmeu’z-Zevâid*, Beyrut, ts., VIII, 78; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, X, 396 (Abdurrezzaktan naklen); Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-Câmu’s-Sağîr*, Beyrut, 1990, h.no: 5983; Heytemî, Ahmed b. Muhammed, *ez-Zevâcir*, Mısır, 1951, I, 58; Mubârekfûri, VI, 55.

⁸⁴ İbn Receb, Abdurrahman, *Câmiu’l-Ulûm ve’l-Hikem*, Müessesetu’r-Risâle, ts., II, 260. Heytemî, I, 58. Gazâlî, Muhammed b. Muhammed, *İhyâ*, Beyrut, ts., III, 199.

⁸⁵ Dölek, Adem, “Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi” HÜİFD, c.X, S., 4, s. 67.

masını arzu eder. İşte hadîste **ولا تحاسنوا** ifadesiyle de böyle bir temenni ve iyi olmayan davranış yasaklanmaktadır⁸⁶.

d- **ولا تباغضوا**

Bazı insan, başkalarını kızdıracak şekilde hareket ve davranışlarda bulunur, özellikle haktan saptıracak şekilde hevâsına tâbi olur, dolayısıyla insanların kin tutmasına sebep olur, ya da gereksiz yere dünyevî ve maddî sebeplerden dolayı başkalarına kin tutar, hatta bu kinini devam ettirir, sû-i zanda bulunduğu kişinin en küçük bir hareketi veya sözü onun kini artırır.

Bu bakımlardan hadîsteki **ولا تباغضوا** ifadesiyle, ne sebeple olursa olsun insanların kin tutmalarına sebep olacak durumların işlenmesinden sakındırılmaktadır.

e- **ولا تنافسوا**

Tenâfûs, bir şeyde rekabet etmek, yarışmak mânâsına gelmektedir. Bu kelime hadîste, burada dünyalık şeylerde yarışmak anlamında kullanılmaktadır. Bir rivâyette **“En korktuğum şey, dünya nimetlerinin sizden önceki ümmetlere bollaştırıldığı gibi size de bollaştırılıp onların bu hususta yarıştıkları gibi sizin de yarışmanız.”** buyurulmasıyla da dünyalık şeylerde yarışılmaması tavsiye edilerek dünyalık hususlarında yarışmanın insanların helâkine sebep olduğuna işaret edilmiştir. Onun için hadîste **“Birbirinizle dünyalık hususunda yarışmayın”** buyurulmaktadır.

f- **ولا تدابروا**

Tedâbüür, kişilerin aralarındaki sevgiyi keserek birbirlerine yüz çevirmeleri, diğer bir ifadeyle birbirine sırt dönmeleri, uyuşmazlık içinde olmaları mânâlarına gelmektedir.

İnsanlar, özellikle de Müslümanlar birbirlerine sırt dönerlerse, birbirleriyle olan ilgi ve alakalarını keserlerse, uyuşmazlık içinde olurlar, neticede birbirlerini terk ederler. Böylece sosyal münasebetler sona erer. Hadîste **ولا تدابروا** ifâdesiyle, insanların

⁸⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.), hasedin kişinin ferdi zararına da dikkati çekerek şöyle buyurmaktadır: **“إياكم والحسد: فإنَّ الحسدَ يأكل الحسنات كما تأكل النَّارُ الحطبَ” / Hasetten sakının, zira ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi haset de iyilikleri yer bitirir.** (Ebû Dâvud, Edeb, 44; İbn Mâce, Zühd, 22).

özellikle Müslümanların birbirlerine yüz çevirmeleri yasaklanmaktadır.

g- **ولا تتاجشوا**

Tenâcüş, kişinin ihtiyacı olmadığı halde birinin malının değerinden fazlaya satılması için daha fazla fiyat vererek alacakmış tavrı sergileyerek müşteriyi kızıştırmasıdır⁸⁷. Böyle bir davranışla malın çok pahalıya satılması dolayısıyla müşterinin zarara uğratılması söz konusu olduğu gibi ticârî ahlâk açısından da kişiler arası güven ve emniyetin, güvenli alışverişin yok olmasına sebep olur. Bunun neticesi olarak da sosyal münasebetlerin zayıflamasına hatta yok olmasına neden olur.

“Tenâcüş” mehirin artırılması mânâsına da gelmektedir⁸⁸. Yani evlenme hususunda mehir alınacağı zaman söz kesilen mehirin artırılmasını ya da kişiye, altından kalkamayacağı kadar mehir yüklemeyi ifade etmektedir. Böyle bir durum da dünürler arasındaki yakınlığın yok olmasına neden olacaktır. Bu da önemli husustur.

Böylece hadîsteki **ولا تتاجشوا** ifadesiyle, bu ve benzeri durumlar yasaklanmaktadır.

h- **ولا تقاطعوا**

Tekâtü'; sıla-i rahim yapmayı (akrabayı görüp gözetmeyi) kesmek, onlara iyilik ve ihsanda bulunmayı terk etmek mânâlarına gelmektedir. Akriba kelimesi, neseben yakınlığı ifade ettiği gibi iman kardeşliğini de ifade etmektedir.

Hadîsteki **ولا تقاطعوا** ifadesiyle gerek maddî akrabalığın gerekse mânevî akrabalığın gerektirdiği hususlara dikkat edilmesi istenirken, akrabalarla sosyal münasebetlerin kesilmemesi emredilmektedir.

1- **ولا يخطب الرجل على خطبة أخيه حتى ينكح أو يترك**

Hadîsin bu kısmı da yine sosyal münasebeti ortadan kaldıran ve çok önemli olan bir hususa dikkatleri çekmektedir. O da; bir erkeğin talip olduğu bir kadına, o kişinin talip olduğu kadınla evleninceye veya istemenin son bulmasına kadar diğer erkeğin

⁸⁷ İbn Manzur, VI, 351.

⁸⁸ İbn Manzur, VI, 351.

talip olmamasını emretmektedir. İmam Mâlik, bu durumun kerâhiyetini ifade ederken; İmam Şâfiî de, bir erkeğin, bir kadına dünürlük olup kadının o erkeğe rıza gösterdiğinde ve ona meylettğinde bir başka erkeğin (durumu bile bile) o kadına dünürlük olmayacağı, ancak kadının o erkeğe rızasının ve meylinin olduğunu bilmeden dünürlük olursa bunda bir sakıncanın olmadığını belirtmektedir⁸⁹.

Bu bakımdan bir kadına, bir kişi talip olur, kadın da taliplisini arzu eder ve ona gönlü meylederse buna başkalarının talip olması, gerek talipliler tarafında gerekse kadın tarafında bir takım huzursuzluklara sebep olabilir. Bu huzursuzluklar büyüdüğünde namus kavgasına hatta kan akmasına kadar varabilir. Nadiren de olsa böyle durumlar zuhur etmektedir.

Hadîs, bütünüyle bu açılardan değerlendirildiğinde sû-i zannın, fertlerin ve toplumun birliğini ve beraberliğini hatta devletler arası barışı bozan en büyük âmillerden biri olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İşte hadîste zannın yasaklanmasından sonra bu hususların zikredilmesi dikkat çekicidir.

وكونوا عباد الله إخوانا -i

Sosyal ilişkileri sarsacak hatta sonlandıracak durumlar ve olumsuz olan yönler zikredildikten sonra bu olumsuzlukları olumlu yöne çevirecek çözüm de önerilmektedir. Bu da, iyi olmayan durumların olmaması için, bu durumların temelini oluşturan sû-i zanda bulunulmaması istenirken “وكونوا عباد الله إخوانا” buyurularak kardeş gibi olunması yani kardeşliğin gerektirdiği şekilde davranılması ya da kardeşliği devam ettirecek durumların koparılmaması istenmektedir. Bu da ancak hadîste yasaklanan durumların karşıtlarının yapılmasıyla ve kardeş gibi olmakla mümkün olabilir.

Kur’ân-ı Kerim’de de zannın bazısının günah olduğu bildirilerek insana günah kazandıran zandan kaçınılması emredilmekte ve şöyle buyurulmaktadır: “Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının, zira zannın bazısı günahdır, tecessüste bulunmayın ve birbirinizi gıybet etmeyin”⁹⁰.

Ayette üç noktaya dikkat çekilmektedir:

⁸⁹ Tirmizî, Nikah, 38.

⁹⁰ Hucurât, 49/12.

Birincisi, sû-i zandan sakınılması;

İkincisi, tecessüsün yapılmaması;

Üçüncüsü ise gybet edilmemesi.

Birinci nokta, ikinci ve üçüncü noktaların kaynağı olduğu gibi, ikinci ve üçüncü noktalar da birinci noktanın neticeleri olmaktadır. Şöyle ki, sû-i zannı eyleme dönüştüren kişi, zanda bulunduğu kişinin kusurlarını veya gizliliklerini araştırır, bu araştırma neticesinde de gördüklerini ya da duyduklarını başkalarına söyler. Böyle bir kişi, söylediklerinin haklılığını göstermek için “Ben sû-i zanla söylemiyorum, onun şöyle şöyle söylediğini ya da yaptığını araştırıyorum ve doğruyu söylüyorum” diyerek kendisine mesnet arar. Halbuki âyet “*tecessüs etmeyin*” emriyle böyle bir tecessüsü yasaklamaktadır. Veyahut “Ben araştırmıyorum, o böyle böyledir.” şeklinde başkalarında görülen kusurları ve ayıpları söyler ki, bu da gybet olmaktadır. Ayet, “*birbirinizi gybet etmeyin*” emriyle de böyle bir davranışı yasaklamaktadır⁹¹. Aksi halde olmayanı söylemek hem gybet, hem iftira olmaktadır ki, iki kat suç işlenmiş olur. Görüldüğü gibi yukarıda hadislerde anlatılan hususlar âyetle uygunluk arz etmektedir.

D- SÛ-İ ZANNIN FERDÎ VE İÇTİMÂÎ ZARARLARI

Hemen ifade edelim ki, sû-i zanda bulunmanın ferdî ve içtimâî bir çok zararları bulunmaktadır. Yukarıda bunlara genel olarak temas edildiği gibi müstakil bir başlık altında ifade edilmesi daha faydalı olacaktır.

1- Ferdî Açıdan

Her şeyden önce aşırı derecede sû-i zanda bulunma özelliğine sahip olan ve böyle bir rûh hâlini taşıyan kişi, daima sıkıntı içerisinde girmiş ve kendisini sıkıntıya atmış olmaktadır. Böyle bir kişinin rûh hâli, günümüzün psikoloji ilminin ifâdesiyle “Paranoid rûh hâli” olarak tanımlanmaktadır⁹².

Kişi, sû-i zanda ilerledikçe bu hâl, psikolojik bir rahatsızlık durumuna gelir. Psikolojik ifadesiyle paranoid ruh hâline dönüşür. Böylece sû-i zan, sahibinin huzurunun ve rahatını bozar, sürekli depresyon içinde bırakır.

⁹¹ Bkz. Zeynuddin, VIII, 93-94.

⁹² Geniş bilgi için bkz. Tarhan, Nevzat, *Psikolojik Savaş*, İst., 2003, s. 131-148.

Yine paranoid rûh halindeki kişi kıskanç olur. Bu yapıya sahip olan kişi, hem kendi huzurunu hem de aile yapısını tehdit eder. Böyle bir kişinin, aşırı evhamlı ve şüpheli, her şeyden nem kapalı bir hâle sahip ve abartıcı olduğu, en küçük bir şeyi büyük bir şey olarak yansıttığı ve yanlış yönlendirme yapabildiği, sürekli ip ucu arama peşinde olduğu, herkesten önce kendisini yanılttığı belirtilmektedir⁹³. Çünkü düşündüklerine kendisi gönülden inanır, başkalarını da inandırmaya çalışır hatta çoğu kere de inandırmada başarılı olur⁹⁴.

2- İçtimâî Açıdan

Hadîs, sosyal psikoloji açısından ele alındığında, sû-i zannı eyleme dönüştürmenin ferdi zararlarının yanında bir toplumun birlik ve beraberliğinin bozulması açısından da feci durumlara sebep olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Nitekim, sû-i zan sahibi, hakkında sû-i zanda bulunduğu kişiye sırt çevirir, irtibatını keser, başkasının alacağı bir malın fiyatını arttırmak için pazarlığı kızıştırır. Dolayısıyla müslüman kardeşi ile birliği ortadan kaldıran bu gibi hususlarla hem İslam'ın gereği, hem de insan olmanın gereği olan medeniliğin gereklerini çiğnemiş olur, toplumda arkadaşsız ve dostsuz kalır. Böylece birlik ve beraberlik bozulmuş olur.

Bu bakımlardan hadîste içtimâî birliği ve toplumun birlik rûhunu bozan âmiller zikredilmekte ve bunların yasaklanmasıyla hem böyle bir rahatsızlığa sevk eden yollar kapatılmış, hem de bu rahatsızlığın tedâvî yolları gösterilmiş olmaktadır.

3- Toplumlar Açısından

Sû-i zan, bir toplumun içtimâî yapısının bozulmasına sebep olduğu gibi uluslararası barışın bozulmasına ve toplumların birbirlerine savaş açmalarına da neden olabilir. Buna Hz. Peygamber döneminden el-Velid b. Ukbe (v.61/680) olayını örnek vermek mümkündür. Şöyle ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) el-Velid b. Ukbe'yi Mustalikoğullarına zekat memuru olarak gönderdiği zaman, Resûlullah'ın elçisinin kendilerine geldiğini duyan Mustalikoğulları, el-Velid'i karşılamak için yola çıkarlar. Karşılığında büyük bir kalabalığın kendisine doğru geldiklerini gören el-

⁹³ Bkz. Tarhan, s. 130-135.

⁹⁴ Bkz. Tarhan, s.130-135.

Velid, daha önceden kedisi ile onlar arasında bulunan bir çekişmeden dolayı kendisini öldürecekleri zannında bulunur ve hemen geri döner. Hz. Peygambere gelir ve Mustalıkoğulları'nın dinden döndüklerini, kendisini de öldürmek için yola çıktıklarını söyler. Bunun üzerine “*Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, onun iç yüzünü araştırın, yoksa bilmeyerek bir millete fenâlık edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.*”⁹⁵ âyeti nazil olur. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) da Hâlid b. Velid komutasında bir orduyu Mustalıkoğulları üzerine gönderir. Hâlid b. Velid, olay yerine varınca durumu tahkik eder ve olayın, el-Velid'in anlattığı gibi olmadığını görür ve durumu Hz. Peygamber'e bildirir. Neticede müslüman iki toplumun birbirini öldürmesi gibi vahim bir durumun önü alınmış olur⁹⁶.

Görüldüğü gibi sû-i zan neredeyse iki toplumu birbirlerine düşürecek bir durum almış, ancak Resûlullah'ın tedbirli hareketiyle vahim bir neticenin önüne geçilmiştir.

F- SÛ-İ ZANLA KORUNMAK

Yukarıda zikrettiğimiz hadislerde sû-i zandan sakındırılırken bir taraftan da bazı hadislerde sû-i zan etmek suretiyle insanların şerrinden korunulması tavsiye edilmektedir.

Nitekim, Enes b. Mâlik'ten nakledilen bir rivâyette “*احترسوا من الناس بسوء الظن* / **sû-i zanla insanlar**(ın şerlerinin)**dan korunun.**”⁹⁷ buyurulmaktadır.

⁹⁵ Hucurât, 49/6.

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. Dölek, “*el-Velid b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi*”, CÜİFD, Sivas, 2002, C,VI, S, I, s.92-110.

⁹⁷ Taberânî, *Evsat*, sahab. org., hadîs no; 602; Heysemî, VIII, 89; Sehâvî, Muhammed b. Abdîrahman, *el-Makâsıdu'l-Hasene*, Beyrut, 1985, s. 65; Suyutî, *el-Câmi'*, h. No: 231; İbn Hacer, *el-Metalibu'l-Âliye*, III, 1 (Ahmed b. Hanbel'in K. Zühd'ünden naklen).

Taberânî, bu hadîsin sadece tek rivâyetinin, tek isnadının olduğunu, senedinde de Bakîyye b. el-Velid (v.197/812)'in olduğunu ve bunun teferrüd ettiğini/rivâyette tek kaldığını söylemektedir (Taberânî, *Evsat*, aynı yer.). Heysemî (v.807/1404) de, Bakîyye'nin müdellis olduğunu, dolayısıyla hadîsinin senedinin bu yüzden zayıf olduğunu, diğer râvîlerin ise sika olduğunu söyler (Heysemî, VIII, 89). Bakîyye'nin, sika ve maruf râvîlerden yaptığı rivâyetlerin makbul olduğu, ancak zayıf ve meçhul râvîlerden yaptığı rivâyetlerin ise makbul olmadığı belirtilmektedir (Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Tehzib*, I, 297-300). Suyûtî'nin *el-Câmiu's-Sağîr*'nde de bu hadîsin zayıf olduğuna işaret edilmektedir (Suyûtî, *el-Câmi'*, h. No: 231.)

İslâm âlimleri bu iki rivâyet arasındaki zahirde görünen ihtilafı gidermeye çalışırlar ve bu konuda açıklamada bulunurlar. Her şeyden önce insanın, eşref-i mahlûkât olmasına rağmen haset, kin, hırs gibi bazı zafiyetlerinin bulunduğu da inkar edilmez bir gerçektir. Bu zafiyetlerden kaynaklanan ve arzu edilmeyen durumlar ve düşmanlıklar ortaya çıkmaktadır. Bunun için her insana veya bir insanın her vasfına tamamen güvenerek hareket etmenin, neticede bir takım kusurlarla karşılaşabileceğine işaret edilmekte ve buna göre tedbirli hareket etmenin gerekliliğine dikkat çekilmektedir. İbn Abbas'ın merfu olarak rivâyet ettiği belirtilen bir hadîste “**İnsanlara hüsn-i zannı olanın pişmanlığı çok olur**”⁹⁸ ifâdesinde de kişinin mutlak surette herkese hüsn-i zanda bulunması gerekmediği dolayısıyla ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği vurgulanmış olmaktadır.

Nitekim Mûnâvî (v.1031/1622) de; “Zandan sakının” hadîsi ile “**sû-i zanla insanlar** (ın şerhlerin)**dan korunun**” hadîsi arasında bir muârazanın olmadığını belirtir. Ona göre birinci hadîs, sırâ ve emânete riâyeti tahakkuk etmiş olan bir kişi hakkında geçerli bir husustur. İkinci hadîs ise; kendisinden hile, aldatmak, sözünde durmama, hıyânet etme gibi durumların görüldüğü kişiler için geçerlidir. Aynı zamanda düşmanlar için de her zaman ihtiyatlı olmanın gerekliliğine dikkatler çekilmiş olmaktadır. Her insanın gerek yakınlarından gerekse yakını olmayanlardan düşmanı ve bu düşmanın sakınılacak hallerinin olacağı kesindir. Bu bakımdan akıllı kişinin, her zaman düşmanından gelecek zararlara karşı uyanık ve ihtiyatlı olması gerekir. Kaldı ki, zaman zaman çok sıkı dostlukları bulunan insanlar arasında dahi düşmanlığı netice verecek durumlar meydana gelebilmektedir. Bu bakımdan sû-i zan etmekten sakındırılırken, zannın dışı, fiiliyata dönüştürülmemesi istenmektedir. Yoksa ihtiyatlı olmamak mânâsına değildir.

Bir kişiye tamamen itimat etmek veya onun yaptıklarının ve söylediklerinin doğruluğunu hiçbir süzgeçten geçirmeden olduğu gibi kabul etmek, insanı bazı zararlara ve sıkıntılara sürükleyebilir. Onun için hüsn-i zan edilmeli ancak adem-i itimat da elden bırakılmamalıdır. Bu bakımdan sû-i zan ile korunulması istenirken de, özellikle düşmanların hile ve desiseleri hususunda tedbirli olmayı yeğlemektedir. Bu da önemli bir husustur.

⁹⁸ Sehâvî, s. 65.

Bu bakımdan bu hadisin tedbirli olma açısından değerlendirilmesi ve bu anlamda ele alınması gerekmektedir. Hz. Ali'nin sözü olarak nakledilen "**Tedbirlilik, kötü ihtimalleri düşünmedir** (الحَزْمُ سَوْءُ الظَّنِّ)"⁹⁹ ifadesi de, bir işin kötü sonuçlarının olabileceğini düşünerek ona göre tedbirli olmaya işaret etmektedir.

G- SÛ-İ ZANDA BULUNMAKTAN KURTULMANIN ÇARELERİ

Yukarıda yer yer temas edildiği gibi, sû-i zanda bulunmanın zararlarından kurtulmanın çareleri, sû-i zannı yasaklayan hadisin içinde zikredildiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.s.) başka bir hadisinde de insanın kendisinden kurtulamayacağı üç şeyin olduğunu belirtmiş ve bunların; **uğursuzluk** (düşüncesi), **çekememezlik** ve **(sû-i) zan** olduğunu bildirerek¹⁰⁰ az ya da çok sû-i zanda bulunmanın, insanın psikolojik zaaflarından birisi olduğuna ve bundan kurtulmanın neredeyse imkansızlığına işaret etmiştir. Bu durumlardan kişinin nasıl kurtulabileceğini soran sahabîye Hz. Peygamber (s.a.s.); "... **Çekememezlik hissettiğinde istiğfar et, içine bir (sû-i) zan geldiğinde onu tahkik ve tasdik etme, uğursuzluk hissi geldiğinde de üzerinde durma.**"¹⁰¹ buyurarak sû-i zanda bulunma hissine mâruz kalındığında, düşündüğü şeyin peşine düşüp araştırılmaması telkininde bulunmuştur.

Böylece sû-i zanda bulunmanın sebep olabileceği istenilmeyen durumlar da meydana gelmemiş olacaktır. Neticede hem fert hem de cemiyet kendi içinde huzurlu olacaktır. Bunun yanında yine başka rivâyetlerde insanlar hakkında hüsni zanda bulunmaya teşvik edilerek "**Hüsni zanda bulunmak, ibâdetin güzelliğindedir.**"¹⁰² buyurulmaktadır.

Şunu da hemen ifade edelim ki, insanlar hakkında sû-i zanda bulunmak yasaklanırken âlimlerimiz Allah hakkında sû-i zanda bulunmanın haram olduğunu beyan etmektedirler. Nitekim bir hadîs-i kudsîde "**Kulum Benin hakkımda nasıl zanda bulunursa ona öyle muamele yaparım. ...**"¹⁰³ buyurulmaktadır.

⁹⁹ Sehâvî, s. 65; Kuzâî, s.36.

¹⁰⁰ Heysemî, VIII, 78.

¹⁰¹ Heysemî, VIII, 78.

¹⁰² Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekr, *Muhtasaru İthafu's-Sâde*, Beyrut, 1996, III, 84 (Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'den naklen). Bûsîrî, bu hadîsin senedinin hasen olduğunu söylemektedir.

¹⁰³ Buhârî, Tevhîd, 15, 35; Müslim, Tevbe, 1; Zikir, 2, 19, Tirmizî, Zühd, 51; Daavât, 131; Ahmed b. Hanbel, IV, 106; Heysemî, II, 318.

Bu bakımdan Allah hakkında daima hüsn-i zanda bulunmanın gerekliliğine işaret edilmektedir. Bu konu mevzuumuz dışında olduğu için makalenin sınırlarını aşmamak için bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

Sonuç

Sû-i zannı yasaklayan hadîs, bir çok muteber hadîs kitaplarında nakledilmektedir. Hadîsin sahâbi râvisi yalnız Ebû Hureyre olmasına rağmen hadîsin farklı metinlerle rivâyet edildiği görülmektedir. Hadîs, sahâbi râvisi olan Ebû Hureyre tarafından farklı zaman ve zeminlerde farklı şekilde rivâyet edilmiş olabileceği gibi daha sonraki râviler tarafından da ihtisar edilmiş veya başka hadîslerle birleştirilmiş olabilir. İkinci şıkkın daha kuvvetli ihtimal olduğu söylenebilir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), sû-i zanla ilgili hadîsleriyle, insanın fitratında bulunan böyle bir duygunun ve psikolojik zaafın nasıl ve ne şekilde kullanılması gerektiğine, bu duygunun, yerinde kullanılmadığı zaman gerek ferdî, gerekse içtimaî zararlara sebep olabileceğine işaret etmiştir.

İşte Hz. Peygamber (s.a.s.), insanda bulunan ve psikolojik zaaf olan “su-i zanda bulunma” duygusunu telkinle tedâvî ederek, bu duygunun kötüye kullanılmasıyla gerek ferde gerekse topluma zarar verecek hareketlere dikkatleri çekmiş ve bu tür olumsuz hareketlerden sakınılmasını emir buyurmuştur.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed (v.1162/1749), **Keşfu'l-Hafâ ve Müzîli'l-İlbas ammâ İštehera mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs** Beyrut, (I-II), 1988.
- Ahmed b. Hanbel (v.241/855), **Müsned** (I-VI), İst., 1992.
- Ali el-Muttakî (v.975/1567), **Kenzu'l-Ummâl** (I-XVI), Beyrut, 1975.
- Âlûsî, Şihabuddin Mahmud (v.1270/1854), **Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'î'l-Mesânî** (I-XXX) Beyrut, 1985.
- Armağan, Servet, **İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler**, Ankara, 1996.
- Âsım Efendi (v.1820), **Kâmus Tercemesi** (I-IV), İst., 1887.
- Aydınlı, Abdullah, **Hadîs İstılahları Sözlüğü**, İst., 1987.
- Aynî, Bedruddîn (v.855/1451), **Umedtu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî** (I-XXV), Beyrut, ts.
- Beğavî, el-Huseyin b. Mes'ûd (v.516/1122), **Şerhu's-Sünne** (I-XVI), Beyrut, 1983.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn (v.458/1066), **Suabu'l-İman** (I-VII), Beyrut, 1990.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (v.256/870), **Sahîh** (I-VIII), İst., 1992.
- Buhârî, **el-Edebû'l-Müfred**, Beyrut, 1986.
- Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekir (v.840/1436), **Muhtasarı İthafu's-Sâdeti'l-Mehereti bi Zevâidi'l-Mesânidi'l-Aşereti** (thk: Seyyid Kesravî), (I-X), Beyrut, 1996.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1993.
- Dölek, Adem, **"Hadîsler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi"** HÜİFD, Şanlıurfa, 2002.
- Dölek, **"el-Velid b. Ukbe'nin Hayatı ve Sahâbe Adâleti Açısından Değerlendirilmesi"**, CÜİFD, Sivas, 2002.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as (v.275/888), **Sünen** (I-V), İst., 1992.
- Ebûlbekâ, Eyyub b. Musa (v.1094/1683), **el-Külliyât Mu'cemün fi'l-Mustalahât ve'l-Furukı'l-Lügaviyye**, Beyrut, 1993.

- Firuzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakub (v.817/1414), **el-Kâmûsu'l-Muhît** (I-IV), Beyrut, 1991.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v.505/1111), **İhyâu Ulûmiddin** (I-IV), Beyrut, ts.
- Hattabî, Hamd b. Muhammed (v.388/998), **Meâlimu's-Sünen** (I-IV), Beyrut, 1991.
- Hemmâm b. Münebbih (v.101/719), **Sahife**, Sahab.org.
- Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebi Bekr (v.807/1404), **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid** (I-X), Beyrut, ts.
- Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Mekkî (v.974/1566), **ez-Zevâcir an İktirâfi'l-Kebâir** (I-II), Mısır, 1951.
- Humeydî, Abdullah b. ez-Zübeyr (v.219/834), **Müsned**, Sahab.org.
- Irakî, Zeynuddin Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. el-Hüseyn (v.806/1403), **Kitabu Tarhi't-Tesrib fi Şerhi't-Tesrib** (I-VIII), Beyrut, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali (v.852/1448), **el-Metâlibu'l-Aliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniyye** (I-IV), Beyrut, ts.
- İbn Hacer, **Tehzibu't-Tehzib** (I-VI), Beyrut, 1991.
- İbnu Hacer, **Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî** (I-XIII), Beyrut, 1988.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid (v.273/886), **Sünen** (I-II), İst., 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem (v.711/1311), **Lisanu'l-Arab** (I-XV), Beyrut, ts..
- İbn Receb, Abdurrahman, **Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem**, Müessesetu'r-Risâle, ts.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), **Ğaribu'l-Hadîs** (I-II), (thk: Abdulmu'tî Emin Kalacî), Beyrut, 1985.
- İbnu'l-Esîr, Mecdüddin Ebûssaadet el-Mübarek b. Muhammed (v.606/1209), **en-Nihâye fi Garibi'l-Hadîs ve'l-Eser**, (I-V), Beyrut, ts.
- Kuzâî, Muhammed b Selâme (v.45/1062), **Şihâb'ül-Ahbâr**, (terc: Ali Yardım), İst., 1999.
- Kuzâî, **Müsnedü's-Şihâb**, Sahab.org.
- Mâlik b. Enes (v.179/795), **el-Muvattâ'** (I-II), İst. 1992.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed (v.450/1058), **Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn**, İst., 1985.

- Mubarekfürî, Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim (v.1353/1934), **Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi't-Tirmizî** (I-X), Beyrut, 1990.
- Müslim b. el-Haccâc (v.261/874), **Sahih** (I-III), İst., 1992
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref (v.676/1277), **Riyâzu's-Sâlihîn**, Kâhire, ts.
- Nevevî, **Şerhu Sahih-i Müslim** (I-XVIII), Beyrut, ts.
- Paksoy, Kadir, **Hadîs Metodolojisinde İdrac ve Müdrec Hadîsler II**, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Yıl, 5, Sayı, 3, Dinbilimleri.com.
- Râğîb el-İsfahânî (v.502/1108), **el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân**, Beyrut, ts.
- Sehârenfûrî, Halil Ahmed b. Mecid (v.1346/1927), **Bezlü'l-Mechûd fî Halli Ebî Davud** (I-XX), Beyrut, ts.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman (v.902/1495), **el-Mekâsıdu'l-Hasene**, Beyrut, 1985.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1503), **el-Câmiu's-Sağîr**, Beyrut, 1990.
- Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, Mektebetu Lübnan, 1989.
- Taberânî, Süelyman b. Ahmed (v.360/970), **Evsat**, (I-II), Sahab.org.
- Tahhân, Mahmud, **Teysîru Mustalahi'l-Hadîs** (çev: Cemal Ağırman), Sivas, 1999.
- Tarhan, Nevzat, **Psikolojik Savaş**, İst., 2003.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd (v.204/819), **Müsned**, Beyrut, ts.
- Tebrizî, Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb (v.737/), **Mişkâtu'l-Mesâbih**, (I-III), Beyrut, 1979.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ (v.279/892), **Sünen** (I-V), İst., 1992.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed (v.748/138), **Tezkiratu'l-Huffâz** (I-IV), Beyrut, ts.